

Enige gedachten over de Encyclopédie

De kritiek op de grote zeventiende-eeuwse rationalisten groeide in het achttiende eeuwse denken uit tot een hoofdthema. Nergens vinden we het wantrouwen jegens de oude rationalistische hoogmoed sprekender verwoord dan in de filosofische vertelling *Candide of het optimisme* van Voltaire. Voltaire, vermoedelijk de beroemdste spotter van het tijdperk, heeft het hier gemunt op Leibniz en diens leerling Wolff, die meenden te kunnen bewijzen dat onze wereld de beste van alle mogelijke werelden was. Omdat God alwetend en almachtig was, zou hij nooit een wereld kunnen scheppen die voor verbetering vatbaar was. De leer van Leibniz wordt in het boek vertegenwoordigd door Candides huisonderwijzer, de heer Pangloss, die hem les geeft in de 'metafysisch-theologische cosmolonozelogie'. Pangloss loopt strijk en zet te koop met zijn leibniziaans optimisme: (ik citeer:) 'Hij kon schitterend bewijzen dat er geen gevolg is zonder oorzaak en dat, in deze beste van alle denkbare werelden, het kasteel van mijnheer de baron het schoonste van alle denkbare kastelen was, en mevrouw de barones de beste van alle denkbare baronessen.'

Candide wordt weggejaagd van het kasteel van baron Thunder-ten-tronckh waar hij is opgegroeid en moet nu de wereld in. Al gauw komt hij zijn oude leermeester weer tegen, nu als een bedelaar die van top tot teen onder de zweren zit. Hij begint het vertrouwen in diens pretentieuze optimisme te verliezen, omdat Pangloss en hij allebei voortdurend de vreselijkste dingen meemaken. En terwijl Pangloss bij alle ellende zijn naïeve rationalisering blijft oplepelen, eindigt Candide als nuchtere scepticus, die beseft dat er veel ellende op de wereld is en dat de mens zijn leven enkel draaglijk kan maken door zich 'met werken te vrijwaren van verveling, slechte gewoonten en armoede'.

De spotter is een scepticus, een twijfelaar: hij neemt de menselijke tekorten op de korrel. Maar de spotter beschikt ook over branie. Hij is zelfverzekerd genoeg om zijn scherpe tong te laten spreken. De achttiende eeuw was de galavorstelling van de spotters. En dat kon ze worden omdat ze genadeloze scepsis paarde aan machtig zelfvertrouwen.

De grote aanjager van dat zelfvertrouwen was de natuurwetenschap, die met haar empirische methodiek voortdurend terreinwinst boekte. De toenemende scepsis jegens oude zekerheden is direct met die natuurwetenschap te verbinden. Steeds kritischer stonden de denkers tegenover kennis die niet langs de weg van empirisch onderzoek werd verkregen. Maar er waren meer zaken die de scepsis bevorderden. De bloedige godsdienstoorlogen hadden de kritiek op het geloofsfanatisme en dus op een al te grote leerstellingheid in religieuze kwesties aangewakkerd. Ook van de ontdekking en beschrijving van andere culturen en van de uitvinding en vervolmaking van de boekdrukkunst waren sceptische impulsen uitgegaan. Wie ziet dat er ook in andere delen van de wereld geavanceerde beschavingen bestaan en die beter leert kennen, zal de eigen beschaving met kritischer ogen bekijken. En wie toegang krijgt tot boekwinkels en bibliotheken, tot een veelheid van opvattingen en denkbeelden, zal sneller gaan relativieren.

De Verlichting werd een tijd van bevrijding, van afrekening, niet alleen met de oude religieuze naïviteit, maar ook met de oude pseudorationele zelfgenoegzaamheid. Die bevrijding betekende echter ook verlies. Waar eindigde de kritiek? Zou ze niet alle vormen van geestelijk houvast onderuithalen?

In het hart van de Verlichting zien we de twijfel van Descartes met verdubbelde kracht terugkeren en dit keer tast die de zekerheden van de mens aan tot op het bot. We stuiten op het eind van de laatste grote illusie, die van de rede, en op de diepe impasse die daarvan het gevolg is. Aan de hartverscheurende twijfel die door David Hume wordt geuit in het eerste boek van zijn *Treatise of Human Nature* mag in dit opzicht grote symbolische waarde worden toegekend. Hij omschrijft zichzelf daar zelfs als iemand die in (ik citeer) 'totale duisternis' verkeert.

De achttiende-eeuwse reuzen hebben allemaal iets van die duisternis ervaren en daar een uitweg uit gezocht. De Verlichting, dat is het verhaal van Humes impasse én dat van de strategieën om die impasse te pareren.

Hume zelf vond soelaas in de empirische wereld, in de natuur en het gevoel. ‘Gelukkig kan de natuur zelf wat de rede niet kan,’ zo noteert hij in zijn *Treatise*, ‘door de wolken te verdrijven en mij te genezen van deze filosofische melancholie en dit delirium.’ Hij vertelt hoe zijn wanhoop verdwijnt wanneer hij met zijn vrienden dineert en triktrak speelt.

Humes medicijn lijkt triviaal, maar verschaft ons bij nadere beschouwing uitzicht op zijn hele wijsgerige stelsel. De rede kan de problemen niet oplossen, de natuur en het gevoel moeten ons redden. Humes op gewoontevorming geënte ethiek en zijn politieke conservatisme zijn direct met deze strategie te verbinden. Humes nietsontziende scepsis had hem het besef gegeven dat de mens uiteindelijk niets anders overhield dan zijn gevoelens. Maar die vormden een zeer vluchtige en onbestendige basis. En dus moest de natuur zorgen voor stabiliteit.

De kernbeweging in Humes denken, die van de twijfel aan het oude rationalisme naar het appèl aan de ervaring en de natuur, zien we bij alle grote denkers uit de Verlichting terug. De vele talenten die aan het eind van de jaren 1740 in Frankrijk doorbraken leverden allemaal kritiek op de oude rationalistische systemen.

Dat had te maken met een paradigmaverschuiving in de wetenschap: het rationalisme van Descartes, dat tot dan toe de wetenschapsvisie had gedomineerd, maakte meer en meer plaats voor het bescheidener empirisme van Bacon, Locke en Newton. De toenemende kritiek op Descartes tastte ook de positie aan van de andere grote rationalistische denkers.

Ik begon mijn verhaal van vanmiddag met *Candide*. *Candide* was maar één van die grote serie prachtige filosofische romans die de achttiende eeuw heeft voortgebracht. De achttiende-eeuwse filosofie was dol op de literatuur. Voltaire, Diderot, Johnson, Sade, allemaal gebruikten ze literaire vormen als voertuig voor hun wijsgerige denkbeelden. De literaire benadering paste goed bij de scepsis jegens de rationele abstractie. De filosofische vertelling bleek een geschikt vehikel voor het nieuwe denken. Ook hier steeg de empirische methode in aanzien, zou je kunnen zeggen, waarbij we de lotgevallen van de romanfiguur dan dienen op te vatten als de herhaalde individuele experimenten die aantonen wat de abstracte theorie waard is.

Om vergelijkbare redenen werd ook de encyclopedie een passend medium voor het nieuwe denken. Uiteraard denken we dan meteen aan de grote *Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers, par une Société de Gens de lettres*, die van 1751 tot 1772 verscheen en onder redactie stond van Denis Diderot en Jean d’Alembert. Zij maakten echter gebruik van een al bestaande vorm. Hun project begon aanvankelijk zelfs als vertaling van de *Cyclopaedia* van de Engelsman Ephraim Chambers. Een belangrijke inspiratiebron voor het werk was verder ook de *Dictionnaire historique et critique* van Pierre Bayle, waarvan al in 1697 de eerste editie was verschenen. In Bayles *Dictionnaire* en de *Encyclopédie ou Dictionnaire* Van Diderot en D’Alembert zien we de empiristische scepsis terugkeren in de vorm. Het absolute, aan alle werkelijkheid voorafgaande standpunt ontbreekt, het woord is aan de lemma’s, dat wil zeggen aan het concrete, dat alfabetisch en dus niet-hiërarchisch wordt gepresenteerd. In het laatste werk wordt die trend nog eens versterkt doordat de lemma’s hier het werk zijn van meerdere auteurs.

Dat betekende overigens niet dat de *Encyclopédie ou Dictionnaire* tot enkel fragmentatie werd gereduceerd. D’Alembert maakt in zijn beroemde *Discours préliminaire*, de inleiding die hij in 1751 meegaf aan het eerste deel van de *Encyclopédie*, duidelijk dat het werk bedoeld is als presentatie van de opbouw en de samenhang van de menselijke kennis. Het werk had dus wel degelijk systematische intenties. D’Alembert gebruikt zelfs het woord

‘systeem’ voor de basisindeling van de *Encyclopédie*. Maar hij relativeert van meet af aan de betekenis ervan. ‘We zijn ons van de in een dergelijke opzet steeds heersende willekeur te sterk bewust om ons systeem voor het enig mogelijke of het beste te houden...’ verklaart hij. Hij levert dan ook kritiek op de beroemde natuuronderzoeker Linnaeus, die zijn *Systema naturae* absolute pretenties meegaf.

D’Alembert typeert het geheel van alle menselijke kennis als een labyrint, waar we ons nu eenmaal een weg in moeten zoeken. Deze taak reserveert hij voor de filosoof, die het overzicht over de wirwar dient te behouden. De filosoof is dus de ordenaar. Het systeem dat hij opstelt heeft enkel heuristische betekenis. Het is een bruikbare handleiding, geen feilloze blauwdruk.

D’Alembert vergelijkt zo’n systeem met een wereldkaart, waarop de belangrijkste landen e.d. zijn aangegeven. De vorm van zo’n wereldkaart blijft echter altijd verbonden met het beperkte perspectief van de maker: ‘Zoals op de algemene kaart van onze wereldbol de voorwerpen op passende wijze ineens zijn gedrongen en al naar gelang het gezichtspunt dat het oog inneemt, als gevolg van de manier waarop de geograaf de kaart heeft getekend, steeds een veranderd beeld geven, zo zal de vorm van de encyclopedie afhangen van het standpunt dat je bij de beschouwing van het hele stelsel denkt in te nemen. Je zou je dan ook net zoveel wetenschappelijke systemen kunnen voorstellen als wereldkaarten vanuit verschillende invalshoeken, waarbij elk van deze systemen kan bogen op een specifiek, exclusief voordeel ten opzichte van de andere.’

Een van de grote inspiratiebronnen voor deze aanpak wordt door D’Alembert met naam en toenaam genoemd. Het is Francis Bacon, pionier van de inductieve experimentele methode en verklaard tegenstander van de abstracte systeemgeest: ‘Hij is tegenstander van systemen en ziet de filosofie enkel en alleen als dat deel van onze kennis dat moet bijdragen tot onze verbetering of tot ons geluk.’ Maar ook Newton en Locke krijgen een ereplaats toebedeeld. In Bacons voetspoor hebben zij de rationalistische hoogmoed laten varen en zijn ze de weg van het bescheiden empirisme ingeslagen.

De ordening die ten grondslag ligt aan de *Encyclopédie*, de ‘wereldkaart’, waarvan D’Alembert de hoofddelen in het eerste deel van zijn inleiding bespreekt, is zelfs helemaal van Bacon overgenomen. Die hoofddelen, schrijft D’Alembert, zijn gestoeld op de drie eigenschappen van de menselijke geest: de herinnering, de rede en het voorstellingsvermogen. De rede is bij hem niet meer de superieure instantie die ons toegang geeft tot de absolute, alomvattende waarheid van de wereld. Het is een nuttige specialist geworden, die ons in staat stelt om onze waarnemingen te onderzoeken, te vergelijken en te verwerken. 4)

Francis Bacon was echter niet de enige denker die aan de wieg stond van de relativiserende inzet van de grote *Encyclopédie ou Dictionnaire*. De Encyclopedisten hadden zich ook sterk laten inspireren door het werk van de hugenoot Pierre Bayle, die leefde van 1647 tot 1706, en dan in het bijzonder door diens *Dictionnaire historique et critique*, net voor de aanvang van de achttiende eeuw gepubliceerd. Herhaaldelijk worden er in de *Encyclopédie* dan ook lofzangen op Bayle aangeheven. De mooiste treffen we vermoedelijk aan in het lemma ‘Philosophie pyrrhonienne ou sceptique’ (‘Pyrrhonistische of sceptische filosofie’), gevloeid uit de ganzeveer van Diderot zelf. Nadat Diderot leven en werk van Bayle uitvoerig heeft beschreven, jubelt hij:

Er waren maar weinigen die zich qua redeneerkunst met Bayle konden meten. Niemand kon zo fijnzinnig de zwakte van een systeem vatten, niemand kon er zo duidelijk de sterke punten van doen uitkomen. Hij wordt gevreesd wanneer hij bewijst, en nog meer gevreesd wanneer hij tegenwerpingen maakt; omdat hij begiftigd is met een lichte en vruchtbare verbeelding, amuseert, schildert en verleidt hij terwijl hij bewijst. Hij stapelt twijfel op twijfel, maar gaat

altijd ordelijk te werk: het is een levende poliep die zichzelf opdeelt in poliepen die evenzeer allemaal leven; hij laat de ene uit de andere voortkomen. Welke stelling hij ook wil bewijzen, alles staat hem ten dienste: geschiedenis, eruditie, filosofie. Als hij de waarheid aan zijn zijde heeft, is hij onweerstaanbaar; als hij zich uitspreekt voor de leugen, neemt die onder zijn pen alle kleuren van de waarheid aan. Hij lijkt altijd onpartijdig, of hij dat nu wel of niet is; de auteur zie je nooit, maar altijd de zaak. 2)

Waarop Diderot vervolgens Bayles persoonlijke deugden nog eens uitbundig prijst.

Ook de auteur van het lemma 'Athées' ('Atheïsten'), een zekere Abbé Yvon, barst middenin het lemma uit in een lofzang op Bayle, die zo begint: 'Hij had zich er op toegelegd om door te dringen tot in de meest verborgen uithoeken van de menselijke natuur. Hij viel evenzeer op door de kracht en de helderheid van zijn redeneren als door zijn ongedwongenheid, levendigheid en fijnzinnigheid van geest [...] 3)

De encyclopedisten bewonderden Bayle, maar dat betekende niet dat ze ook meteen al zijn opvattingen onderschreven. Hij was de reus op wiens schouders ze stonden, maar ook de grootheid met wie ze zich moesten meten. In het lemma 'Athées', bijvoorbeeld, staat juist de discussie met Bayle centraal. Abbé Yvon citeert en parafraseert Bayle omstandig. De teksten die hij bespreekt zijn overigens allemaal afkomstig uit Bayles eerste boek, dat in 1682 anoniem verscheen als *Lettre sur la comète* en vanaf de tweede druk *Pensées diverses sur la Comète* kwam te heten.

Zeer beroemd geworden is Bayles kritiek op Spinoza, geformuleerd in een uitvoerig lemma in diens *Dictionnaire*. Maar Bayle attaqueert in dat werk niet alleen Spinoza; zijn kritiek geldt de hele filosofie, en in het bijzonder de rationalistische filosofie. Zelfs over Descartes, die hij in zijn jonge jaren zeer had bewonderd, laat Bayle zich in zijn *Dictionnaire* zeer kritisch uit. Zo levert hij in het lemma 'Pyrrho' stevige kritiek op diens godsbewijs, en daarmee op het fundament van het hele cartesische stelsel. Want bij Descartes stond en viel het bewijs voor het bestaan van de fysische wereld met het bewijs voor het bestaan van een volmaakte, welwillende en betrouwbare God.

De metafysica, de filosofie die zich uitspreekt over de fundamenten van het zijn, is voor Bayle tot mislukken gedoemd. Voortdurend laat hij zijn lezers weten dat de rede zich schuldig maakt aan ontstellende hoogmoed wanneer ze denkt dat ze de laatste bestaansgronden kan verklaren. Al haar pogingen daartoe verzanden in onoplosbare problemen.

Er bestaat voor Bayle maar één remedie. 'De natuurlijke conclusie zou moeten zijn dat we deze gids [= onze rede] verwerpen en dat we de oorzaak van alle dingen smeken om ons een betere te geven,' schrijft Bayle in zijn lemma 'Pyrrho'; 'Dit is een grote stap naar de christelijke godsdienst; want dit vereist dat we ons tot God richten om te weten wat we moeten geloven en wat we moeten denken, en dat we ons verstand onderwerpen aan gehoorzaamheid aan het geloof.' Hij beroept zich op Pascal, die eveneens de weg van de filosofie en de rede verwierp: 'Dit is waarom Pascal en ook anderen hebben gezegd dat zij die de vrijdenkers willen bekeren hen de zwakheid van de rede moeten doen beseffen en hen moeten leren om die rede te wantrouwen.' Ook elders in de *Dictionnaire* maakt Bayle duidelijk dat hij fideïst is, dus dat hij op het standpunt staat dat niet de rede, maar alleen het irrationele geloof de mens tot de laatste waarheden kan brengen. Een treffend beeld vinden we aan het slot van het lemma 'Bunel': 'De rede is een ware Penelope, die 's nachts uithaalt wat ze overdag heeft geweven. Het beste gebruik dat we van de studie van de filosofie kunnen maken is dus dat we beseffen dat die een misleidende weg is, en dat we een andere gids moeten zoeken, namelijk het licht van de openbaring.' 12)

Zijn reputatie als ‘coryfee der atheïsten’ kreeg hij doordat hij in zijn *Pensées Diverses*, maar later ook in de *Dictionnaire*, zo genuanceerd had geschreven over de moraal van zowel atheïsten als christenen. Bayles door en door onafhankelijke onderzoeksgeest bracht hem in conflict met de heersende orthodoxie. En natuurlijk had zijn aartsvijand Jurieu de verdenkingen al in een vroeg stadium aangewakkerd met zijn giftige pamfletten.

Bayle was geen atheïst, maar de latere atheïsten konden hem wel heel goed gebruiken. Op grond van eerlijk onderzoek stelde hij vast dat het zedelijk gedrag van de mens in de eerste plaats werd bepaald door wereldlijke motieven en omstandigheden. Zo schiep hij ruimte voor een ethiek zonder godsdienst en hielp hij de seculiere denkers in het zadel.

Hij was een van de eerste grote ontregelaars van het zeventiende-eeuwse rationalisme. We weten dat Hume zich bij het schrijven van zijn *Treatise of Human Nature* onder meer door artikelen uit Bayles *Dictionnaire* heeft laten inspireren. Hume maakte zich Bayles rigoureuze scepsis eigen zonder diens religieuze ontsnappingsweg nog serieus in overweging te nemen. We zagen al hoe de Franse encyclopedisten met hem weglieden. Naar het voorbeeld van zijn *Dictionnaire historique* doorspekten ze hun lemma's met filosofische uitweidingen en commentaren. Je kunt zelfs zeggen dat er in het kielzog van Bayles werk een trend ontstond om filosofische gedachten in de vorm van woordenboeken of woordenboekachtige compilaties te presenteren: Bayle was de stamvader van het *Dictionnaire philosophique* van Voltaire en de *Pensées philosophiques* van Diderot. Voltaire geeft in diezelfde *Dictionnaire* niet voor niets zo hoog van hem op: ‘Een van de meest vervolgdde filosofen was de onsterfelijke Bayle, dat sieraad voor het menselijk geslacht.’¹³⁾

De *Dictionnaire* werd het voertuig bij uitstek voor de achttiende-eeuwse filosofie. Ze werd het ideale instrument voor de nieuwe filosofie, die zichzelf in navolging van Bayle als ‘kritiek’ kwalificeerde. De strenge hiërarchie van de zeventiende-eeuwse systeembouwers maakte plaats voor de empirische bescheidenheid, voor de voorlopige, fragmentarische benadering, het commentaar bij het lemma. Diderot laat in zijn *Encyclopédie*-artikel ‘Philosophie pyrrhonienne ou sceptique’ nog eens zien hoeveel de encyclopedisten van de radicale Rotterdamse scepticus hebben geleerd wanneer hij, na zijn welluidende jubelzang op Bayle, het volgende noteert:

Wat ons aangaat, wij komen tot de conclusie dat, omdat alles met elkaar verbonden is in de natuur, er strikt gesproken niets is waarvan de mens volmaakte, absolute, volledige kennis bezit, zelfs niet van de meest evidente axioma's, omdat hij dan kennis zou moeten hebben van alles. [...] Je moet dus ofwel het gebruik van de rede onderwerpen aan een soort matigheid, ofwel besluiten om in onzekerheid te zweven. Er komt een ogenblik waarop je inzicht dat tot dan toe steeds groeide begint te verminderen, en waarop je alle discussies moet eindigen.¹⁴⁾

Maar net als bij Hume blijft Bayles religieuze redmiddel bij Diderot achterwege. Ook hij kon het wel af met de natuur. Het is Bayles tragiek dat zijn adepten hun eigen, aardse uitweg zochten uit de sceptische noodtoestand die hij had uitgeroepen.

D'Alembert verwijst in zijn inleiding bij de *Encyclopédie* nog naar een andere denker, naar een tijdgenoot, die hij zeer belangrijk acht. Die denker schijnt, zo zegt hij, de oude rationalistische systemen ‘de doodsteek te hebben toegebracht.’ En hij vermeldt dan in een noot dat hij hier verwijst naar Etienne Bonnot de Condillac en naar diens boek *Traité des systèmes, Verhandeling over de systemen*.

Condillac heeft zelf geen artikelen geschreven voor de *Encyclopédie*, maar aantoonbaar grote invloed op het werk uitgeoefend. Dat blijkt niet alleen uit D'Alemberts inleiding, maar ook uit tal van artikelen. Een direct in het oog springend voorbeeld vormt het omvangrijke lemma *Système*, waarin zijn *Traité des systèmes* uitgebreid wordt geparafraseerd

en waarin zijn theorie in feite het hele perspectief bepaalt. Maar daar blijft het niet bij. In het zeer uitvoerige lemma *Divination* ('Waarzeggerij') worden hele stukken uit Condillacs boek overgenomen. Bij het belangrijke lemma *Hypothèse* wordt het boek genoemd en Condillacs theorie met instemming gebruikt. In tal van andere lemma's lijkt Condillacs kritiek op de metafysische systeemdwang de inhoud te sturen. In het lemma *Métaphysique*, bijvoorbeeld, wordt de metafysica als abstracte filosofische methodiek snoeihard afgeserveerd: 'Wanneer men het onderwerp van de metafysica beperkt tot lege en abstracte overwegingen over de tijd, de ruimte, de materie en de geest, is het een verachtelijke wetenschap.' 5) En ook in de ideologisch geladen lemma's *Philosophe* en *Philosophie* stuiten we op argumentaties tegen de rationalistische systeemdwang die aan Condillacs boek herinneren. In het laatste lemma lezen we dat er twee dingen zijn die de vooruitgang van de wijsbegeerte lange tijd hebben opgehouden: 'het gezag en de systematische geest'. De systematische geest heeft de vooruitgang zo belemmerd omdat het onmogelijk is om 'mensen uit de droom te helpen die een systeem hebben verzonnen dat een bepaalde schijn van waarheid heeft'. 6) Zulke mensen lijden aan tunnelvisie: ze kijken alleen nog maar naar zaken die hun systeem bevestigen.

Condillac geeft in zijn *Verhandeling over de systemen* vooral veel aandacht aan Spinoza. Hij besteedt zelfs meer dan een kwart van zijn hele boek aan diens filosofie. Hij vertaalt en becommentarieert vrijwel het hele eerste deel van Spinoza's *Ethica*, omdat dat naar zijn mening 'de principes bevat van het hele systeem'. Hij gaat zo uitgebreid in op Spinoza omdat hij vindt dat Spinoza's leer de tekorten van het rationalistische systeemdenken voorbeeldig illustreert. 7)

Met een fileermesje peutert Condillac de door Spinoza gehanteerde begrippen en redeneringen uit elkaar en wijst hij daarin de onvolkomenheden aan. Naar aanleiding van de eerste definitie, waarin Spinoza uitlegt wat hij nou precies verstaat onder de 'oorzaak van zichzelf', verklaart hij bijvoorbeeld dat het de uitdrukking 'oorzaak van zichzelf' ontbreekt aan precisie. Want het woord 'oorzaak' heeft betrekking op een relatie van iets tot iets anders, en dus niet op een relatie van iets tot zichzelf. Spinoza gebruikt het woord dus verkeerd. De manier waarop Spinoza de term 'substantie' toepast wordt op soortgelijke wijze ontmanteld. Spinoza definieert het begrip substantie onder meer als 'iets wat in zichzelf is', waarmee het alle betekenis verliest omdat je het begrip helemaal niet los kunt zien van wat ertoe behoort. Op die manier analyseert Condillac het hele eerste deel van de *Ethica*.

Hij komt tot de conclusie dat Spinoza zijn hele systeem heeft gebaseerd op vage, ondoordachte principes.

Wanneer je Condillacs Spinoza-analyse leest, begrijp je heel goed waarom zijn tijdgenoten zo van hem onder de indruk waren. Hij redeneert met chirurgische precisie en zijn kritiek is daardoor uiterst effectief. Je krijgt soms het idee dat je een achttiende-eeuwse Wittgenstein leest, die de grote rationalisten er nauwgezet op wijst wanneer ze zich buiten de grenzen van hun taalspel begeven.

Net als D'Alembert wijst Condillac overigens niet op voorhand alle systemen af. Hij maakt namelijk onderscheid tussen drie typen. Het eerste is dat van de oude rationalisten. Zij baseren hun systemen op abstracte, filosofische uitspraken. Die systemen deugen niet, zoals hij aan de hand van dat van Spinoza en anderen aantoonde. Een tweede type systeem is gebaseerd op onbewezen, imaginaire hypothesen. Filosofen verzinnen dergelijke hypothesen om zaken te verklaren waarvoor ze geen andere verklaring bezitten. Maar dat mag je nooit doen, zegt Condillac. Hypothesen kunnen weliswaar waardevol zijn om de wetenschap verder te brengen, maar dan moet er wel sprake zijn van duidelijke empirische aanwijzingen.

Het enige juiste systeem is het derde, dat gebaseerd is op door ervaring geverifieerde principes. Condillacs grote voorbeeld is Newtons systematisering van de klassieke mechanica. Newton stoelde al zijn principes op waarneming en experiment, en probeerde het onbekende

niet te verklaren met behulp van hypothesen die het aan binding met de empirische werkelijkheid ontbrak. Dat bedoelde hij nou met zijn uitspraak 'Hypotheses non fingo'.

Dat Diderot Condillacs kritiek op die rationalisten ten volle deelde, maakte hij al duidelijk in zijn roman *Les bijoux indiscrets*, die in 1748 (anoniem) verscheen, dus in de tijd dat er volop werd gewerkt aan het eerste deel van de *Encyclopédie*. De hoofdpersoon van deze roman is het staatshoofd van het land Kongo, sultan Mangogul, die van een geest een wonderbaarlijke ring krijgt die hem in staat stelt om vrouwelijke geslachtsdelen te laten spreken.

Die geslachtsdelen kleppen en teuten vervolgens dat het een aard heeft, maar wie meent dat de roman zich daarmee uitsluitend beperkt tot het scabreuze, heeft het mis. Er wordt van alles en nog wat op de hak genomen, met name op het terrein van de hogere menselijke strevingen, en in hoofdstuk drieëndertig vertelt Diderot over een bijzondere droom van Mangogul. Die droomt van een groot bouwwerk dat geen fundament heeft, omdat het in de lucht hangt en dus nergens op rust. De bewoners van het bouwwerk zijn stokoud en het ontbreekt hen aan iedere vorm van stevigheid:

Het merendeel had helemaal geen voeten en kon alleen met krukken lopen. Bij een zuchtje wind vielen ze omver, en bleven ze op de grond liggen tot een of andere nieuwkomer zin kreeg hen weer overeind te helpen.

Alles aan en in het bouwwerk is ijl en wiebelig. Bovenop een soort naaldpunt is een spreekgestoelte geplaatst, waarop een baardige grijsaard staat die de volgende handeling verricht: 'Hij doopte een rietje in een met dunne vloeistof gevulde kom, bracht het naar zijn mond en blies bellen naar een menigte van toeschouwers die om hem heen stond en haar best deed om ze hoger de lucht in te krijgen.'

Niemand minder dan Plato zelf vertelt Mangogul dat hij zich bevindt in het gebied van de 'hypothesen', bij de 'theoretici', dat wil zeggen: de rationalisten.

Even later ziet Mangogul iets anders: een kind dat, in tegenstelling tot deze holle en ijle figuren, voortdurend aan substantie wint:

Het had een klein hoofd, een dun lijf, slappe armen en korte benen, maar al zijn lichaamsdelen werden dikker en langer naarmate het dichterbij kwam. Terwijl het steeds groter werd, verscheen het kind mij in tientallen verschillende hoedanigheden: ik zag het een lange telescoop naar de hemel richten, met behulp van een slinger de val van voorwerpen inschatten, met een met kwik gevulde buis het gewicht van de lucht vaststellen en met een prisma in de hand het licht ontleden. Tegen die tijd was het een enorme reus geworden.

Dit kind, waarin we achtereenvolgens de geleerden Galilei, Pascal en Newton herkennen, vertegenwoordigt 'de Ervaring', zo deelt Plato Mangogul mee, oftewel voor de empirische wetenschap. Meteen daarop loopt het slecht met het bouwwerk van de rationalisten af:

Hij had me nog maar net dit korte antwoord gegeven, of ik zag de Ervaring dichterbij komen en de zuilen van de galerij van de hypothesen wankelen, haar bogen in elkaar zakken en het plaveisel opensplijten aan onze voeten.11)

Deze gelijkenis laat weinig te raden over. De reus van de empirische wetenschap verplettert het ijelhoofdige gebeuzel van de rationele filosofen.

Interessant in dit verband is ook Diderots roman *Jacques de fatalist en zijn meester*, die in 1773 werd geschreven, maar pas in 1796, lang na Diderots overlijden, werd gepubliceerd. In dit kostelijke werk maakt een knecht genaamd Jacques allerlei avonturen mee in het gezelschap van zijn meester. Jacques beschouwt zichzelf als fatalist, terwijl zijn meester in de vrije wil gelooft. Jacques meent dat alles wat we meemaken vooraf is bepaald, 'hierboven geschreven staat', en loopt voortdurend met die wijsheid te koop. Hij heeft zijn filosofie opgedaan bij zijn vroegere meester, de kapitein, die spinozist was: 'Het onderscheid tussen een stoffelijke en een geestelijke wereld kwam hem [=Jacques] zinloos voor. Zijn kapitein had hem al deze gedachten ingeprint, die hij op zijn beurt had geput uit zijn Spinoza, die hij van buiten kende.'

Is Jacques werkelijk fatalist? In feite is het een drinkebroer en een gewiekste vlegel, die zijn formule 'hierboven stond geschreven dat ik...' gebruikt waar het hem te pas komt en zijn meester behendig voor zijn karretje spant. Wanneer hij met zijn meester in een herberg belandt, krijgen ze daar 'slootwater, roggebrood en verschaalde wijn' voorgezet, terwijl in de kamer naast hen een bende schurken zich alle beschikbare voedsel toe-eigent. Jacques wordt boos en grijpt de pistolen van zijn meester om de boeven een lesje te leren. Hij neemt ze bovendien hun kleren af. 12)

De volgende morgen, bij vertrek, blijkt Jacques de sleutels van de beide kamers te hebben meegenomen, zodat er twee deuren moeten worden geforceerd, één om de boeven te bevrijden en één om hun kleren terug te halen. Jacques heeft dus alweer een lepe truc uitgehaald om tijd op de achtervolgers te winnen.

Natuurlijk deed hij dat alles enkel en alleen omdat het 'daarboven geschreven stond'.

Jacques, de fatalist, grijpt waar nodig in; zijn meester, de man van de vrije wil, is hulpeloos aan de grillen van zijn knecht overgeleverd. Het knappe van Diderot is dat hij laat zien dat de kwestie van de vrije wil eigenlijk niet op te lossen is. De meester noch Jacques hebben in absolute zin gelijk. Hun theorieën schieten simpelweg tekort om in de wanorde van het dagelijkse leven als leidraad te kunnen dienen. Jacques' formule 'hierboven stond geschreven...' behoort tot dezelfde categorie als de mantra van de cosmolonnozeoloog Pangloss uit *Candide*, die voortdurend zo geweldig mooi bewees dat onze wereld de beste van alle mogelijke werelden was.

Voltaire en Diderot laten beiden zien hoezeer de rationalistische systemen tekortschieten. In boeken als *Candide* en *Jacques le Fataliste* waait de harde, maar verfrissende wind van de achttiende-eeuwse scepsis. Ook bij de grote zeventiende-eeuwse rationalisten was de wijsbegeerte begonnen bij de scepsis. Denk maar aan Descartes en aan diens systematische twijfel. Maar zij stelden zoveel vertrouwen in de rede dat ze hun eigen scepsis daarmee konden bestrijden. Ze meenden de fundamentele geestelijke waarheden te kunnen *bewijzen*. In de achttiende-eeuwse filosofie verdween dat vertrouwen. De oude scepsis verdiepte zich en richtte zich nu even hard tegen de rationalisten zelf. Dat is de les die we kunnen leren van Voltaires *Candide* en van Diderots *Jacques le Fataliste*. Dat was de impuls die uitging van de zeer invloedrijke denkers Francis Bacon en Pierre Bayle. Dat is de kernbeweging in het *Traite des systèmes* van Condillac, die zoveel invloed uitoefende op de *Encyclopédie*, op dat enorme project aar zo'n ontregelende werking van uiting. Dat bedoelde D'Alembert toen hij in zijn inleiding bij die *Encyclopédie* schreef dat Descartes de wapens bedacht 'waarvan we ons nu bedienen om hem te bestrijden.' De *Encyclopédie* schotelt ons een van de manieren voor die de achttiende eeuw bedacht om haar diepe twijfels, haar diepe scepsis te bestrijden. D'Alembert vertelt ons over die remedie. Hij spreekt over een wereldkaart die de filosoof moet vervaardigen. Maar die wereldkaart zal nooit een absolute afbeelding worden, het perspectief op het geheel blijft altijd beperkt, er blijven voortdurend anders gezichtspunten mogelijk. D'Alembert voert hier in feit een pleidooi voor een bescheiden pluraliteit. Dat

pleidooi klinkt zeer modern. Wij beseffen soms maar half hoezeer wij de nazaten van de
acttiende-eeuwse 'encyclopedisten' zijn.